Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 6 | Feb 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

संत जनाबाईंच्या अभंगातील भक्तिभाव

शांताराम शेलार

असोसिएट प्रोपेसर मराठी विभाग , नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स ॲन्ड कॉमर्स, इचलकरंजी. ता.हातकणंगले,जि.कोल्हापूर,

सारांश :

संत मंडळातील अभंगात जनाबाईचे विविध प्रकारचे अभंग आज उपलब्ध आहेत. त्यातील आत्मनिष्ठ व करुणापर अभंगातून जनाबाईच्या व्यक्तित्त्वाचे पैलू स्पष्ट होतात.

अभंगाची शब्दरचना अचूक व मार्मिक अशी आहे, कल्पनावैभव, दृष्टान्त-दाखले, सहज सोपे असेच आहेत. अभंग भावपूर्ण व रसभरीत वर्णनाने परिपूर्ण झाले आहे. जनाबाईची संत साहित्यातील कामगिरी तोलामोलाची आहे.

वरील विवेचनातून जनाबाईंचा श्रीविठ्ठलाबद्दल व संत ज्ञानेश्वराबद्दलचा भक्तिभाव कशा स्वरुपाचा होता. हे स्पष्ट करणेचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :

प्राचीन कालखंडापासून श्रीक्षेत्र पंढरपूर हे अध्यात्मिक लोकशाहीचे प्रमुख भक्तिकेंद्र म्हणून प्रसिध्द आहे. तेथे सर्व धर्मीय लोकसमूह भक्तिभावाने एकत्र येवून श्रीविठ्ठलनामाचा भजनरुपी गजर करतात. एका वर्षात किमान दोन वेळा आषाढी व कार्तिकी एकादशीला वारकरी नित्य नियमाने दिंडीतून मोठया संख्येने पढरपूरला जातात. तेथे भागवतधर्माचा भक्तिमेळा व नामाचा सोहळा अलोट र्दीने संपन्न होतो. श्रीविठ्ठलाच्या नामस्मरणाने अवधी पंढरी दुमदुमली जाते. टाळमृदंगाच्या तालात संतांच्या नामस्मरणात वैष्णवांचा मेळा रमून जातो.

मध्ययुगीन काळात मराठी संतांनी विपुल प्रमाणात अभंगरचना केली. 'अभंग' रचनेच्या माध्यमातून व इतर ग्रंथाच्यारुपाने त्यांनी समाजाला अध्यात्मिक स्वरुपाचे मार्गदर्शन केले. अखंड समाजाला भक्तिमार्गाकडे वळविण्यास प्रवृत्त केले. मध्ययुगीन कालापासून ते आजअखेर संतांनी निर्माण केलेली विविध प्रकारची रचना टिकून आहे.

संतांनी लिहिलेले विविध आशयाचे अभंग आजही समाजात टिकून आहेत. समाजातील विविध स्तरापर्यंत अभंग पोहोचलेले आहेत. समाजातील अनिष्ट रुढी, परंपरा, चालीरिती, अंधश्रध्दा नष्ट करण्यासाठी संतांनी विविध प्रकारच्या रचना निर्माण केल्या आहेत. त्यातून 'परमार्थ व प्रंपच' यांची सांगड घालून एक नवा आदर्श निर्माण केला आहे. एक प्रकारे समाजाचे प्रबोधन करुन अध्यात्मिक बदल घडविला आहे.

'अभंग' ही रचना समाजाला सहज-सुलभपणे समजते. 'अभंग' ही रचना कधीही नष्ट न होणारी अशा स्वरुपाची आहे. 'अ-भं' म्हणजे कधीही न भंग पावणारे ते अभंग, अशी अभंगाची ओळख आपणास झाली आहे. अभंग हे भक्तीचे माध्यम, नाम साधन आहे. 'अभंग' ही रचना आकाराने लहान, आटोपशीर (अल्प अक्षरत्व) व मार्मिक शब्दात केलेली असते.

'विठ्ठल विठ्ठल गजरी। अवधी दुमदुमली पंढरी'

थोडक्यात शब्दात खूप काही सांगण्याचे कार्य अभंगातून घडते. अभंगाला लोकप्रियता मिळण्याचे मुख्य कारण म्हणजे संतांचा सर्वसमावेशक असा भक्तिभाव व कृतियुक्त प्रचार कार्य होय.

'संत' हे कोणत्यातरी एका नव्या कार्याची सुरुवात करीत असतात. 'संत' या शब्दाचा अर्थ 'अध्वर्यु' असा घेतला जातो[१]. संताचे ार्य हे समाजाभिमुख असेच असते. संतांनी सर्वसामान्य, निरक्षर, दीन, दलित, अडाणी लोकांना परमार्थाचा मार्ग समजावून सांगितला, परमेश्वर भक्तीचा मार्ग त्यांनी भजन, प्रवचनातून स्वतःच्या पुढाकारातून व प्रचार कार्यातून स्पष्ट केला. ईश्वर भक्ती म्हणजेच नामभक्ती होय असे सांगितले.

संतांनी ब्रम्हविद्येचा सुकाळ केला. संत ज्ञानेश्वरांनी परमेश्वराचे अमुर्त स्वरुप अंतरमनाने न्याहाळले.

'तुज सगुण म्हणो की, निर्गुण रे। सगुण निर्गुण एकु गोविंदु रे।।'

स-निगुण परमेश्वरांला आळविण्यासाठी, पावन करुन घेण्यासाठी ज्ञानदेवांनी भक्तिचा सोपा मार्ग सांगितला -

'हे विश्वची माझे घर' असे ध्येय माणून ज्ञानेश्वरांनी भागवतधर्माचा पाया रचला. संत नामदेवांनी विस्तार केला, संत मेळयातील संतांनी भक्तिभावाने हरिनामाचा अखंड गजर केला.

''संतकृपा झाली।
इमारत फळा आली।
ज्ञानदेवे रचिला पाया।।
उभारिले देवालया।।

'इहलोक व परलोक' यातील प्रपंच कसा असतो? त्यातील साम्य व भेद संतांनी आपल्या अभंगातून स्पष्ट ेला. समाधानी व सुखी जीवनाचा प्रपंच करण्यासाठी ईश्वर भक्तीचा अवलंब केला पाहिजे असा उपदेश संतांनी केला. मध्ययुगीन काळात मराठी संतांची वाङ्मयविषयक कामगिरी मोलाची आहे. संत निवृत्तीनाथ ते संत तुकाराम व इतर संतापर्यंत विविध ग्रंथ, अभंगाचा, पदरचना, आख्याने, भारुडे, गोंधळ, गौळणी, विराण्या, आरती इ. प्रकारचे भक्तिप्रधान अमृत विपुल प्रमाणात निर्माण झाले. या कालखंडात संत मेळयातील प्रमुख संताच्या बरोबरीने संत कवयित्रींचाही साहित्य निर्मितीत महत्त्वाचा वाटा आहे. उदा.संत जनाबाई, संत मुक्ताबाई, संत कान्होपात्रा, संत सोयराबाई, संत निर्मला इ. या संत मेळयातील संत कवयित्रींनी विविध प्रकारची अभंगरचना केली. त्यापैकी संत जनाबाईंच्या अभंगातील भक्तिभाव कशा स्वरुपाचा होता ते पाहू या :

संत जनाबाई :

'संत जनाबाई' ही स्वतःला नामदेवांची दासी म्हणवून घेत होती. नामदेवांच्या अध्यात्मिक संस्काराने विठ्ठल भक्तीची प्रेरणा जनाबाईला मिळाली होती. जनाबाईला 'संत वाटिकेतील जाईची वेल' अशी समीक्षकांनी उपमा दिलेली आहे. (पहा.डॉ.गं.ब.ग्रामोपाध्ये : संत काव्य समालोचन) जनाबाईंचे सुमारे सोडेतीनशे अभंग आज उपलब्ध आहेत. या अभंगातून जनाबाईचा श्रीविठ्ठलाबद्दल नामदेवाबद्दल व संत ज्ञानेश्वर व इतर संताबद्दल जिव्हाळा प्रेम व भक्तिभाव दिसून येतो. तसेच परमेश्वर प्रतीची तळमळ वा अर्तता दिसून येते.

'विठु माझा लेरवाळा। संगे गोपाळांचा मेळा' तसेच 'येग येग विठाबाई। माझे पंढरीचे आई' अशा स्वरुपाची आर्त हाक व तळमळ जनाबाईंच्या अभंगातून दिसून येते.

संत नामदेवांच्या घरची दळण-ांडण व प्रापंचिक कामे करुन आपल्या भक्तिभावाच्या बळावर जनाबाईंनी कौटुंबिक जिव्हाळा मिळविला. आईबापाविना पोरकी झालेली सामान्य 'स्त्री' पण केवळ परमेश्वर नाम साधना केल्याने व संत संगती लाभल्याने भक्तीच्या त्रात ती अत्युच्च शिखरावर पोहोचली.

श्रीविठ्ठलाशी पूर्णपणे भक्तिभावाने एकरूप होवून प्रेमभावाच्या जोरावर श्रीविठ्ठलाला ती खडसावून विचारते

''अरे विठया अरे विठया। मूळ मायेच्या कारटया'' (संत सकल गाथा-अ.क.१९)

जनाबाईंनी श्रीविठ्ठल महात्त्म्य, कृष्णजन्म, बालक्रिडा, कृष्णलिला, ज्ञानेश्वर, नामदेव व संतमेळयातील इतर संतांच्याविषयी अभंग लिहिले आहेत.

संत नामदेवांच्या घरी चौदा माणसाचे कुटूंब होते. त्यांच्या सहवासात जनाबाईंचा भक्तिभाव बळावला संत ज्ञानेश्वर व संत नामदेवांबद्दल जनाबाईने गैरवोद्गार काढलेले आहेत-

''ज्ञानाचा सागर। सखा माझा ज्ञानेश्वर।
मरोनिया जावे। बा माझ्या पोटा यावे।।
ऐसें करी माझ्या भावा। सख्या माझ्या ज्ञानदेवा।
जावे ओवाळूनी। जन्मो जन्मो दासी जनी।।''

(सकल संत गाथा-अ.क्र.२६८)

संत जनाबाईने संत ज्ञानेश्वरांबद्दल व्यक्त केलेला भक्तिभाव हा स्वानुभूतीवर आधारलेला आहे. संपूर्ण विश्वाला ज्ञानाचे 'अमृतकुंभ' देऊन, सागररुपी ज्ञानाचा चिरंतन असा साठा ज्ञानेश्वर माऊलींच्या व्यक्तिमत्त्वात सामावलेला आहे. ज्ञानदेवांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे हे विशेष असे लक्षण आहे. जनाबाईंच्या दृष्टीने 'ज्ञानेश्वर' हे गुरुस्थानी आहेत. जीवाभावाचे सख्य तिने आपल्या ह्दयात टिकविले आहे. मातृत्त्वाच्या भक्तीने व सख्यत्वाच्या धाग्याने जनाबाईंने ज्ञानेश्वर माऊलीवर जीव ओवाळून टाकला आहे.

"पुढील ज-मी ज्ञानेश्वर माऊलीने माझ्यापोटी जन्म घ्यावा" अशी मातृत्त्वाची अनोखी ओढ जनाबाईने व्यक्त केली आहे. बंधु, सखा, गुरु, पुत्र असे अनोखे नाते संत ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तिमत्त्वात सामावलेले होते. अशी प्रगल्म जाणीव जनाबाईने प्रस्तुत रचनेतून व्यक्त केली आहे.

''माझा नामयाचा गुरु।
तो हा सोपान सद्गुरु।।

(अभंग क्र.२७४)

माऊली, गुरु, सद्गुरु अशी ज्ञानेश्वरांची प्रतिमा भक्त जनाबाईंच्या अभंगरचनेतून स्पष्ट होते.

जीवाभावाच्या ओवाळणीने, नेत्राच्या कोंदणात साठवण केलेली माऊलीची प्रतिमा जनाबाईंच्या मनात एकसारखी भुरळ घालीत राहते. त्यामुळे तिच्या मनात नामस्मरणाचा दिव्य साक्षात्कार निर्माण होतो. ज्ञानदेव माऊलीच्या चरणी जनाबाईचे मन तल्लीन होते. 'परलोकीचे तारु म्हणे माझा ज्ञानेश्वरु' अशी ज्ञानेश्वराबद्दल तिची मनोधारणा आहे. वास्तवजीवन जगताना सामान्य माणसांना हालआपेष्टा सोसाव्या लागतात, संसाराच्या भवपाशात, व्यथावेदनेत मनुष्य गुरफटून जातो. त्याच्या मनाला चिंता लागल्याने त्यास मन:शांती लाभत नाही. अशा वेळी संतांचा उपदेश सामान्य माणसाला अज्ञान दूर करायला उपयोगी पडतो. संकटांचे तारण करणारा सखा ज्ञानेश्वर आहे. 'वास्तवातील जग व परलोकीचे जग' यातील अंतर व महत्त्व ज्ञानदेवच सांगू शकतात. ज्ञानभक्तीचे खरे मर्म हे ज्ञानदेवांना कळले आहे' असे जनाबाईचे उद्गार आहेत.

संत ज्ञानेश्वरांची गुरु निवृत्तीनाथांच्याबद्दल जशी श्रध्दा आहे, तशीच माझी खरी श्रध्दा, निष्ठ ही ज्ञानदेवांच्या चरणी आहे असे जनाबाईंचे प्रांजळ मत आहे.

संदर्भ टिप :

१) संत——▶ स्थिर, शांत, गंभीर, साधू, पुण्यपुरुष, सत्पुरुष, शाश्वत, स्थिर, धार्मिक आचार विचार निष्ठेने पाठणारा.
अभिनव मराठी - मराठी शब्दकोश-भा[illegible] ५ वा.
संपा.द.ह.अग्निहोत्री, व्हीनस प्रकाशन, पुणे. आ.प.१९८५

संदर्भ [illegible]थ :

१) श्री स[illegible]ल संत गाथा, खंड पहिला : संपा.काशीनाथ अ.जोशी, श्री.संत वाङ्मय प्रकाशन मंदिर, पुणे-१, आ.प.१९२३.
२) अभंग नवनीत : डॉ.हे.वि.इनामदार, अपधूत प्रकाशन, कोल्हापूर, प.आ.१९९६
३) श्री ज्ञानदेवांचा सार्थ चिकित्सक [illegible]था: संपा.मु.श्री.कानडे, रा.शं.नगरकर सुविद्या प्रकाशन, पुणे,३०. प.आ.१९९५

४) *प्राचीन गीत भांडारः संपा.ना.ग.जोशी, मौजे प्रकाशन गृह, मंबई. प.आ.१९५९.*
५) *प्राचीन मराठी वाड्मयाचे स्वरुपः ह.श्री.शेणोलीकर प्र□ाश-ा, प्र.-ा.पाध्ये पु□-२. प.आ.१९५६.*
६) *अभिनव मराठी-मराठी शब्दकोशः द.ह.अग्नीहोत्री, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, आ.प.१९८५.*